

Грошові сурогати купецтва у другій половині XIX – на початку XX ст.

Анотація. **Мета дослідження** полягає у введенні до наукового обігу інформації про раніше невідомих емітентів приватних грошових сурогатів та у встановленні повного ланцюжка їх використання, а також в аналізі практики органів влади асоціювати подібні випуски з фальшивомонетництвом. **Методологію** визначено загальнонауковими методами і принципами історизму, системності, об'єктивності, розвитку та багатогранності. **Оригінальність дослідження.** Уперше у вітчизняній історіографії встановлено й описано повний алгоритм і механізм застосування купецтвом власних грошових заміників. **Практичне значення** досягнутих результатів полягає в можливості застосування їх у наукових студіях із нумізматики, історії економічної думки, грошового обігу, науки й техніки, криміналістики, а також при підготовці навчально-методичних матеріалів. **Основні результати.** У 1860-х рр. в окремих місцевостях Російської імперії, господарствах та на виробничих підприємствах з'явилися приватні грошові замітники (бони, жетони, марки, талони), поява яких була викликана нестачею розмінної монети. Уряд заборонив випуск локальних грошових сурогатів у вигляді марок, квитанцій, ярликів та інших знаків чи зобов'язань, що містили у собі необхідність виплати певної суми товарами або послугами. Відтворюється повний ланцюжок використання приватних бонів.

Ключові слова: розмінна криза, купецтво, готівкові гроші, замітники грошей, приватні гроші, металеві бони, фальшивомонетництво, Російська імперія, Австро-Угорська імперія.

У середині XIX ст. в українських землях, що перебували на той час у складі Російської та Австро-Угорської імперій, відчувалася гостра нестача в обігу розмінних грошей, «монетний голод». У таких умовах для полегшення роздрібною торгівлі деякі купці розпочали емісію власних грошових заміників (сурогатів, приватних бонів), які покупець міг також у подальшому використати для купівлі товарів у того ж продавця. У сучасній вітчизняній історіографії не лише не введено в науковий обіг зразків таких приватних грошових заміників імперського періоду, що зберігаються в музейних колекціях, а також достовірно не встановлено повний алгоритм і механізм використання грошових сурогатів, його особливості.

Першу спробу каталогізації грошових сурогатів панських маєтків кінця XVIII – середини XIX ст. було здійснено в багатотомному виданні Б.Сікорського¹, знахідки на території України узагальнив міжнародний колектив авторів на чолі з А.Бойком-Гагарінін². У науковий обіг уведено приватні гроші економій, закладів

¹ Sikorski B. Pieniądz zastępczy majątków ziemskich: katalog żetonów dominialnych: Monety i żetony nieznaných emitentów oraz suplement. – Т. VIII. – Warszawa, 1995. – 62 s.

² Бойко-Гагарин А.С., Гринкевич В.И., Цвирко С.Л., Зайончковский Ю.В. Сводный каталог частных денег второй половины XVIII в. в Восточной Европе // Львівські нумізматычні записки. – Вип. 10. – Л., 2014. – С. 23–35.

харчування та купців у Російській імперії (А.Тункель³), анонімні трактирні марки (Я.Адріанов⁴), жетони споживчих кооперативів (А.Пантелеймоненко⁵). Історію купецтва Києва в багатогранному вимірі дослідила І.Гуржій⁶. Про наявність в обігу приватних грошей згадував О.Клименко⁷. Грошові замітники румунських ресторанів і магазинів, що зберігаються в колекції Одеського археологічного музею, увела в науковий обіг І.Корпусова⁸. Нового етапу поширення грошові сурогати набули у СРСР. Так, бони місцевих заводів і кооперативів із зібрання Харківського історичного музею дослідила Н.Звержховська⁹. Широко використовувалися на Волині польські кредитні марки військових кооперативів різних міст, зокрема Володимира, Рівного, Бережан та ін.¹⁰

Слід зауважити, що праці згаданих авторів попри значну наукову новизну та високу нумізматичну цінність мають ряд суттєвих вад, адже не містять достовірної інформації про механізм застосування приватних грошових заміників, часто відсутні їх зображення, не фіксуються умови виявлення та місця зберігання. Дослідники радянського періоду спорадично вводили в науковий обіг окремі зразки сурогатів, удаючись до спроб їх первинної каталогізації. На сьогодні загальна праця, що включала б не лише каталог та опис усіх відомих різновидів приватних грошових заміників, а також історію їх побутування, відсутня. Мета нашого дослідження полягає у встановленні повного алгоритму використання купцями грошових сурогатів в імперський період, а також у введенні в науковий обіг даних про раніше невідомих емітентів серед купецтва. Методологічний базис вивчення фінансової історії Російської імперії¹¹, джерелознавчі проблеми теми¹² визначено у сучасній вітчизняній історіографії.

Під грошовими сурогатами, заміниками або приватними грошима ми розуміємо емітовані за ініціативою купців знаки, що виконували функції обміну та платежу, і застосування яких обмежувалося лише сферою діяльності емітента, зазвичай не отримуючи на це дозволу з боку держави. На території України вони з'явилися з часів третього поділу Речі Посполитої, коли власники маєтків почали використовувати для розрахунків із селянами знецінені гроші емісій королів Августа III Сильного та Станіслава Августа Понятовського, наносячи на поле монети додаткові знаки (контрамарки)¹³.

³ Тункель А.В. Металлические боны России и СССР. – Донець, 1992. – 120 с.

⁴ Адріанов Я. Анонимные трактирные марки: Российская империя: Вторая половина XIX – начало XX вв.: Каталог. – Пермь, 2019. – 121 с.

⁵ Пантелеймоненко А. Металлические жетоны как внутреннее расчётно-платёжное средство кооперативов потребителей (середина XIX – начало XX в.) // Сборник тезисов Международного нумизматического симпозиума «Деньги, экономика и общество», 16–19 мая 2013. – Кошице, 2013. – С.94–95.

⁶ Гуржій І.О. Соціально-економічне становище, етнічний склад і діяльність купецтва міста Києва в XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2011. – 19 с.

⁷ Клименко О. Боністика на Тернопільщині від початку XIX ст. до наших днів // Збірник праць Тернопільського осередку Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Т.4: Видатні постаті в українській культурі і науці. – Тернопіль, 2008. – С.375.

⁸ Корпусова І.В. Румунские платёжные жетоны в нумизматическом собрании ОАМ НАН Украины // Programul si rezumatetele comunicariilor: Al XVI-lea simpozion de numismatica, 22–23 septembrie 2016. – Chisinau, 2016. – P.60–61.

⁹ Звержховська Н.В. Харківські місцеві гроші у колекції ХІМ // Вісімнадцяті Сумцовські читання, 18 квітня 2012 р. – Х., 2012. – С.252–258.

¹⁰ Шишкин А.П. Кредитные марки польских войсковых кооперативов (на территории Украины, Белоруссии и Прибалтики). – Ростов-на-Дону, 1996. – 45 с.

¹¹ Орлик В.М. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 2008. – №5. – С.187–195.

¹² Орлик В.М., Орлик С.В. Теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми економічної історії України // Універсум історії та археології. – Т.2(27). – Вип.2. – Дніпро, 2019. – С.5–27.

¹³ Бойко-Гагарин А.С., Гринкевич В.И., Цвирко С.Л., Зайончковский Ю.В. Сводный каталог частных денег второй половины XVIII в. в Восточной Европе // Львівські нумізматичні записки. – Вип.10. – С.23–35.

Передумовою виникнення на території України приватних грошових сурогатів став гострий брак достатньої кількості розмінних монет у Російській та Австрійській імперіях уже у середині XIX ст. У результаті революційних подій 1848 р. в Австрії дестабілізувалася грошова система, через примусовий курс обміну паперових грошей та монет населення вдавалося до те-заврації. Згодом в імперії відчувалася розмінна криза й монетний голод, приватні підприємці на Галичині практикували випуск власних заміників. Намагаючись виправити ситуацію, 19 серпня 1848 р. влада ініціювала значну емісію мідних монет номіналом 2 та срібних – 6 крейцерів (кройцерів). Того ж року було заборонено використання жетонів і знаків приватних підприємств¹⁴. Пізніше заборонили також послуговування відрізками банкнот як розмінною монетою дрібного номіналу, що мало на меті вирішити зазначену проблему в локальному вимірі¹⁵.

Цікаве припущення щодо особливостей грошового обігу Галичини висловив П.Сов'як¹⁶. Спираючись на художнє оповідання Стефана Ковалева (1848–1920 рр.), який сорок років прожив у Бориславі, дослідник припускає про виплату касирами робітникам якогось Нути Дуя частини заробітної плати олов'яними заміниками грошей, за які можна було купити продукти у дружин цих самих касирів, а також різноманітний крам у магазині їхнього господаря. Відповідно до опису, згадані П.Сов'яком сурогати грошей були поширеними на Галичині товарними пломбами. Подібна товарна пломба зберігається в Національному музеї історії України (див. ілюстр.1). Лицьова сторона: у центрі поля зображено селянина у плетену капелюсі. Кругова легенда: «[...] felste bleicerzarknop fe [...] damei bledse». Зворотний бік: у центрі цифра «3» в подвійному круговому лінійному обідку. Присутні отвори для пронизання ниткою при закріпленні пломби на товарі. Описані свідчення та характеристики ніяк не можуть свідчити про можливість класифікації цього предмета як заміника грошей.

Одними з перших приватних бонів підприємств у Російській імперії були марки Російсько-Американської компанії (див. ілюстр.2)¹⁷, котра спеціалізувалася на видобутку ресурсів, заготівлі хутра на Алеутських та Курильських островах і була утворена під патронатом імператора в 1799 р.¹⁸ У 1860-х рр. в окремих місцевостях Росії, господарствах і виробничих підприємствах з'явилися *приватні гроші* (бони, жетони, марки, талони), появу яких спричинила нестача дрібної розмінної

Ілюстр.1. Товарна пломба кінця XIX ст. (Галичина, Австро-Угорщина). Колекція Національного музею історії України. Інв. № МДМ-1431-1344 (фото: А.Бойко-Гагарін)

¹⁴ Шуст Р.М. НумізMATика: Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. – К., 2009. – С.225–226.

¹⁵ Державний архів Львівської обл. – Ф.350. – Оп.1. – Спр.871. – 6 арк.

¹⁶ Сов'як П. Бориславські «олов'яні монети» XIX ст. заміники реальних грошей // Львівські нумізMATичні записки. – Вип.10. – С.49–50.

¹⁷ Родіонова О.С. Історія надходження грошового знаку «Марка в Америці» Російсько-Американської компанії до збірки боністики НМІУ // Археологія & фортифікація України. – Кам'янець-Подільський, 2017. – С.390–395.

¹⁸ Шиканова И.С. Денежные знаки Российской-Американской компании первой половины XIX в.: К юбилею Российской-Американской компании (1799–1999) // Россия+Америка=200 лет. – Москва, 1999. – С.43–50.

Ілюстр.2. Марка в Америці, 10 коп. № 26416
(Російська імперія). Національний музей історії України.
Інв. № ПГЗ-54 (фото: А.Бойко-Гагарін)

1861 р. у Володимирському повітовому суді було розглянуто справу про самостійний випуск власником місцевого цегляного заводу євреєм Ароном Розенфетом «білетиків» номіналом 10 і 15 коп. сріблом, які той використовував для розрахунку з місцевим населенням в умовах нестачі розмінних монет та необхідності сплачувати комісійні за розмін у сумі 5–6 коп. за 1 руб. Спеціальні паперові бони мануфактурник замовив у грубешувського літографа Менделя Гутфельда, а отриману продукцію зміг вільно обміняти у Володимирі на дрібні товари на суму близько 3 руб. сріблом. Володимирський міський магістрат не визнав А.Розенфета винним у шахрайстві, адже всі отримувачі його приватних бонів стверджували про добросовісність та обов'язковий вимін сурогатів на державні гроші без будь-яких відрахувань і здійснення операцій купівлі чи продажу винятково на добровільній основі²⁰.

Виявлені в архівних матеріалах карних справ свідчення звинувачених у фальшивомонетництві купців-емітентів приватних грошових сурогатів демонструють також ланцюг використання подібних бонів. У січні 1864 р. їх (у справі Кременецького повітового суду названі «грошовими марками» та «писаними замітками») виготовив торговець м'ясом з Ямполья купець 2-ї гільдії Шльома Ербштейн. Але, остерігаючись підробки, подбав про захист:

«[...] за нестачею для торгівлі кожному покупцеві м'яса решти дрібною дзвінкою монетою з принесених крупних кредитних білетів, за вирахуванням належних мені за м'ясо грошей, беручи приклад із деяких власників інших установ у сусідніх та інших повітах, виготовив писані замітки, зміст котрих складає засвідчення моїм покупцям та слугам повернути за зворотним отриманням таких на зазначену суму грошей м'яса. Але для упередження можливих неправдивих підробок подібних заміток у збиток мені, зробив [...] клейма, якими передрукована деяка кількість заміток з обох сторін, у середині котрих знаходиться наклейка. Крім того для більшої безпеки на кожній замітці виведено написані кольоровими чорнилами деякі [...] що зображають буквально продаж м'яса за отримані по замітках гроші»²¹.

¹⁹ Державний архів Одеської обл. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.995.

²⁰ Державний архів Волинської обл. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.714. – Арк.76.

²¹ Державний архів Тернопільської обл. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.877. – Арк.4–4зв.

Ілюстр.3. Приватні гроші волинського філярку А.Кончевського, виготовлені в м. Бжезно (Польща)
(фото: О.Остапюк)

Грошові сурогати Ш.Ербштейна містили власноруч нанесені написи на їдиші та номінал у копійках (5, 10, 15, 20, 25, 30, а також римськими цифрами: V, X, XV, XX, XXV, XXX). За свідченням місцевих євреїв, вони перебували в обігу вже майже 2 роки. В опрацьованій архівній справі відсутні зображення згаданих грошових заміників, але їх аналоги з написами польською мовою та позначенням номіналу римськими цифрами відомі із зібрання Любомльського краєзнавчого музею (див. ілюстр.3)²².

Висунення підозри у фальшивомонетництві у цьому випадку ми бачимо через нерозуміння механізму застосування купцями грошових заміників та через обмежене уявлення органів влади щодо фальшування грошей, яке у класичному розумінні виражається в незаконному їх виготовленні за прототипом офіційних державних зразків із метою збуту довірливим громадянам²³, або у ввезенні якісно виготовлених фальсифікатів із ворожої держави з метою фінансової диверсії²⁴.

У 1870 р. російський уряд заборонив обіг «приватних грошей», внутрішніх розмінних марок, металевих бонів підприємств, торгових домів, фабрик, їдалень, трактирів тощо. Відтепер приватним особам і товариствам не дозволялося емітувати та користуватися грошовими сурогатами. Також, згідно із найвище затвердженою 23 листопада думкою Державної ради №48944, заборонялося випускати локальні грошові сурогати у вигляді марок, квитанцій, ярликів та інших знаків

²² Остапюк О. Про невідомі жетонні грошові знаки с. Острівки Любомльського району // Волинський колекціонер. – Вип.1. – Луцьк, 2018. – С.60–64.

²³ Бойко-Гагарін А.С. Газетна періодика як джерело вивчення процесів фальшування монет та банкнот в кінці XIX – початку XX ст. // Український нумізматичний щорічник. – Вип.2. – Переяслав-Хмельницький, 2018. – С.132–149.

²⁴ Kotsur V., Boiko-Gagarin A. Napoleon Russian forged assignations in Naddniproshchyna (over Dnipro land) // East European historical bulletin. – Issue 11. – Drohobych, 2019. – P.66–77. Також див.: Орлик С.В., Бойко-Гагарін А.С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни // Український нумізматичний щорічник. – Вип.1. – К., 2017. – С.143–164.

чи зобов'язань, що містили необхідність виплати певної грошової суми, компенсацію товарами чи послугами. Виняток становили банківські білети й зобов'язання (цінні папери), випущені товариствами відповідно до своїх затверджених статутів. Винні в незаконній емісії власних грошових знаків підлягали обов'язковій компенсації на готівкові гроші й покаранню у вигляді позбавлення волі терміном від 2 до 4 міс. на перший раз, а всі наступні рази – від 4 до 8 міс. Усі випущені знаки знищувалися²⁵. Урядова комісія внутрішніх справ у Царстві Польському в 1860-х рр. заборонила також картки чи інші знаки із зображенням монет для заміни останніх цими суроґатами²⁶. Ці заходи мали всі підстави, адже виготовлення приватних грошових заміників набуло популярності та сприймалося частиною населення як засіб полегшення обміну в умовах нестачі дрібних монет, а іншою частиною – як самоуправство й фальшивомонетництво. І все ж емісія за приватної ініціативи купецтва не припинялася. Досліджуючи фонди Любомльського краєзнавчого музею, О.Остапюк детально описав приватні бони зі знищеного в 1943 р. с. Острівки, датовані 1865 та 1871 рр.²⁷

Показовим став випадок із затриманням 1871 р. у Пруссії літографа Гайнріха Ключера, який удома виготовляв російські поштові марки. Свої дії королівському обер-прокуророві він пояснив спеціальним замовленням із Царства Польського від певного пана, котрий планував використати ці марки для внутрішніх розрахунків зі своїми селянами. Рішенням повітового суду усіх винних спочатку звільнили, адже підробка іноземних поштових марок у Пруссії не вважалася незаконною. Пізніше за додатковим клопотанням прокурора м. Бромберг їх усе ж було засуджено на 10 міс. кожного із заборону обіймати державні посади²⁸. Винахідливість у спробі виправдання шахрайської діяльності під виглядом замовлення свідчила про поширеність та відомість серед широкого загалу цього явища, а також, можливо, і про наявність у літографа попереднього досвіду виготовлення паперових грошових бонів для третіх осіб.

Підприємці використовували власні грошові суроґати й у ХХ ст. До початку Першої світової війни та впровадження грошової реформи із золотим стандартом грошове господарство Російської імперії переживало розквіт, що може пояснити появу грошових заміників у купецтва рекламними цілями. Поширення набували не лише суроґати зі вказівкою номіналу в рублях чи копійках, а також і знаки з нанесеною лише назвою фірми (прізвища та ініціалів купця у вигляді вензеля) або зображенням її логотипу. За висновками А.Пантелеймоненка, такі металеві бони використовувалися за певним механізмом: покупці мали попередньо їх придбати, надаючи кооперативу готівкові кошти для виробництва чи закупівлі товарів, натомість отримували можливість наступної купівлі цих товарів у майбутньому за ринковою ціною²⁹.

У 1911 р. в Києві у виготовленні грошових суроґатів із картону з нанесенням власної печатки та номіналу звинуватили барона Б.Деллінсгаузена³⁰. Свого часу І.Спаський опублікував «паперовий золотий» – виготовлений із позолоченого паперу спресований кружок, що грубо імітував золотий 5-рублевик із портретом

²⁵ Деммени М. Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещённых в Полном собрании законов с 1649 по 1881 г. – Вып.3. – Санкт-Петербург, 1887. – С.531–532.

²⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Zesp.191. – Sygn.7706. – Liczba stron 233.

²⁷ Остапюк О. Про невідомі жетонні грошові знаки с. Острівки... – С.61.

²⁸ Archiwum Panstwowe m. st. Warszawy. – Zesp.1416/II. – Sygn.3. – S.10, 14–14odw.

²⁹ Пантелеймоненко А. Металлические жетоны как внутреннее расчётно-платёжное средство кооперативов... – С.95.

³⁰ Свои деньги // Киевские отклики. – 1911. – 1 июня. – №95. – С.2.

імператора Миколи II³¹. Можна припустити, що цей монетоподібний артефакт міг також бути грошовим сурогатом, використовуваним в умовах «монетного голоду» часів світової війни.

У воєнні роки ситуація у грошовому обігу кардинально змінилася³². Уже 1915 р. в Києві гостро давалася взнаки відсутність дрібної розмінної монети (часом у сварки незадоволених громадян навіть втручалася поліція). Становище ускладнювалося, навіть незважаючи на цілодобову роботу монетного двору та додаткове замовлення партії обігових монет у 1916 р. в Японії. Вивіз монет із дорогоцінних металів за кордон невдовзі було заборонено³³. Бракувало навіть мідяків. Керуючий Державним банком І.Шипов у листі від 29 вересня 1915 р. інформував відділення: «Петроградський монетний двір, працюючи безперервно та цілодобово, включно зі святами, не може накарбувати таку кількість монети, що відповідала б поточним потребам у ній»³⁴. Але нова карбована розмінна монета 1914–1916 рр. довго не затримувалася в обігу³⁵. Ще незатерті блискучі монети населення воліло притримувати як накопичення. Після заборони уряду тримати вдома готівкові гроші у золотій і срібній монеті та примусового обміну їх на кредитні білети, що дедалі дешевшали, на власників накопичень і міняйл накладалися штрафи з конфіскацією монетного запасу³⁶.

У таких умовах і набували поширення грошові сурогати. Так, у серпні 1915 р. київська газета повідомляла про вихід деяких торговців із критичної ситуації шляхом емісії власних грошових заміників:

«Державний банк на тому тижні прийшов був на допомогу обивателям, випустивши в обіг на декілька сотень тисяч рублів дрібних монет, однак новісінькі гривеники, п'ятиалтинні, двогривенні – усе це знову розійшлося по руках, тож пересічний громадянин як і раніше залишається лише з кредитними білетами, але без дзвінкої монети. Без цього ж немає можливості ані купівлі харчування, ані проїзду у трамваї, ані користування послугами візників, ані взагалі існування в місті. Отримання решти з кредитки – скрутна справа. Деякі торговці для видачі решти завели свої власні “бони” та розраховуються ними, або пропонується отримувати решту поштовими марками. Особливо важким буває розмін грошей у ранкові години на базарах та в перших вагонах трамваю при виїзді їх із парку. Публіка впродовж уже багатьох днів довжелезними рядами чергує біля розмінних кас контори Державного банку та гурбернського казначейства»³⁷.

Таким чином, через нестачу розмінної готівки та обумовлену цим кризу в торгівлі, на Галичині виникли заміники грошей. Уряд Австро-Угорщини не лише забороняв використання приватних жетонів і бонів, а також застосування як дрібних розмінних засобів відрізків банкнотів державного зразка. На території України побутували металеві бони ідалень і фільварків. Інколи доводилося послуговуватися навіть торговими пломбами. Розмінна криза 1860-х рр. у Російській імперії

³¹ Спаский И.Г. Русская монетная система: Историко-нумизматический очерк. – Ленинград, 1970. – С.234.

³² Орлик С.В. Українське повітове місто і велика війна: продовольчі проблеми та ріст цін // Проблеми української історії. – Вип.23. – К., 2015. – С.114–133.

³³ Воспрещение вывоза золота // Киевская мысль. – 1915. – 3 июля. – №182. – С.4.

³⁴ Державний архів Кіровоградської обл. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.47.

³⁵ Предстоящий выпуск звонкой монеты // Вечерняя газета. – 1916. – 23 апреля. – №1044. – С.2.

³⁶ Отобрание золота // Там же – 20 марта. – №1012. – С.3.

³⁷ О разменной монете // Киевская мысль. – 1915. – 28 августа. – №238. – С.1.

спричинила появу заміників грошей, якими користувалося місцеве купецтво. Додатковою причиною стала також комісія за обмін кредитних білетів на монети в розмірі 5–6% від суми. Через нерозуміння механізму використання такого фінансового інструменту, як грошові сурогати, траплялися випадки звинувачення купців у фальшивомонетництві. Матеріали кримінальних справ із підозрами проти емітентів приватних грошових заміників дають нам змогу відтворити повний алгоритм та механізм використання купцями власних грошових знаків. Так, спочатку вони замовляли їх на мануфактурах чи в літографіях, або виготовляли за допомогою власних технічних засобів. За неможливості видати покупцеві решту дрібними монетами, на необхідну суму видавалися грошові сурогати. Не обмежуючи покупців у часі, підприємці також приймали власні грошові знаки й у подальших розрахунках. Поширеність та популярність серед населення використання такого роду грошових заміників призводила до спроб їх фальсифікації. Деякі купці намагалися впровадити на власні паперові бони найпростіші елементи захисту. Восени 1870 р. російська влада заборонила використання приватних грошових сурогатів, а їх емітентів було зобов'язано в найкоротший час викупити в мешканців уже наявні. Але й після заборони приватні бони з обігу не зникли. Зокрема в умовах нестачі розмінної монети в період Першої світової війни грошові заміники стали допоміжним засобом у дрібних розрахунках (використовувалися навіть поштові марки).

Перспективи подальших досліджень убачаємо у виявленні та введенні в науковий обіг зразків грошових сурогатів купецтва імперської доби, що зберігаються в музейних колекціях, а також пошук даних в українських і зарубіжних архівах. Завершальним етапом студіювання теми має стати створення зведеного каталогу всіх відомих емітентів, видів та різновидів приватних заміників грошей.

REFERENCES

1. Adrianov, Ja. [2019]. *Anonimnye traktirnye marki. Rossijskaja imperija. Vtoraja polovina XIX – nachalo XX vv. Katalog*. Perm. [in Russian].
2. Boiko-Haharin, A.S. [2018]. Hazetna periodyka yak dzherelo vyvchennia protsesiv falshuvannia monet ta banknot v kintsii XIX – pochatku XX st. *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk*, 2, 132–149. [in Ukrainian].
3. Bojko-Gagarin, A.S., Grinkevich, V.I., Tsvirko, S.L. & Zajonchkovskij, Ju.V. [2014]. Svodnyj katalog chastykh deneg vtoroj poloviny XVIII v. v Vostochnoj Evrope. *Lvivski numizmatychni zapysky*, 10, 23–35. [in Russian].
4. Hurzhii, I.O. [2011]. *Sotsialno-ekonomichne stanovyshche, etnichnyi sklad i diialnist kupetstva mista Kyieva v XIX st.* [Extended abstract of Candidate's thesis]. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Kalakura, Ya. & Voitsekhivska, I. [2002]. *Istorychne dzhereloznavstvo: Pidruchnyk dlia studentiv istorychnykh spetsialnosti vyshchykh navchalnykh zakladiv*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Klymenko, O. [2008]. Bonistyka na Ternopilshchyni vid pochatku XIX st. do nashykh dni. *Zbirnyk prats Ternopils'koho osередku Naukovoho tovarystva im. T.Shevchenka, 4: Vydatti postati v ukrainskii kulturi i nautsi*, 366–380. Ternopil. [in Ukrainian].
7. Korpusova, I. [2016]. Rumynskie platezhnye zhetony v numizmaticheskom sobranii OAM NAN Ukrainy. *Programul si rezumatele comunicarilor. Al XVI-lea simpozion de numismatica*, 60–61. Chisinau. [in Russian].
8. Kotsur, V. & Boiko-Gagarin, A. [2019]. Napoleon Russian forged assignations in Naddniproshchyna (over Dnipro land). *East European historical bulletin*, 11, 66–77.
9. Orlyk, S. & Boiko-Haharin, A. [2017]. Falshyvomonetnytstvo v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny. *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk*, 1, 143–164. [in Ukrainian].
10. Orlyk, S. [2015]. Ukrainske povitove misto i velyka viina: prodovolchi problemy ta rist tsin. *Problemy ukrainskoi istorii*, 23, 114–133. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Orlyk, V.M. & Orlyk, S.V. [2019]. Teoretyko-metodolohichni ta dzhereloznavchi problemy ekonomichnoi istorii Ukrainy. *Universum istorii ta arkhologii*, 2(27), 5–27. [in Ukrainian].
12. Orlyk, V.M. [2008]. Metodolohichni aspekty doslidzhennia problem podatkovoi polityky v ukrainskykh huberniakh Rosiiskoi imperii u pershii polovyni XIX st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 187–195. [in Ukrainian].
13. Ostapiuk, O. [2018]. Pro nevidomi zhetonni hroshovi znaky s. Ostrivky Liuboml'skoho raionu. *Volynskiy koleksioner*, 1, 60–64. [in Ukrainian].
14. Pantelejmonenko, A. [2013]. Metallicheskie zhetony kak vnutrennee raschetno-platezhnoe sredstvo kooperativov potrebitel' [seredina XIX – nachalo XX v.]. *Dengi, ekonomika i obshchestvo*, 94–95. [in Russian].

15. Rodionova, O.S. (2017). Istorii nadkhozhdennia hroshovoho znaku «Marka v Amerytsi» Rosiisko-Amerykanskoj kompanii do zbirky bonistyky NMIU. *Arkheolohiia & fortyfikatsiia Ukrainy*, 390–395. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
16. Shikanova, I.S. (1999). Denezhnye znaki Rossijsko-Amerikanskoj kompanii pervoj poloviny XIX v.: K jubileju Rossijsko-Amerikanskoj kompanii (1799–1999). *Rossija+Amerika=200 let*, 43–50. Moskva. [in Russian].
17. Shishkin, A.P. (1996). *Kreditnye marki polskikh vojskovykh kooperativov (na territorii Ukrainy, Belorussii i Pribaltiki)*. Rostov-na-Donu. [in Russian].
18. Shust, R.M. (2009). *Numizmatyka: Istorii hroshovoho obihu ta monetnoi spravy v Ukraini*. Kyiv: Znannia. [in Ukrainian].
19. Sikorski, B. (1995). Pieniądz zastępczy majątków ziemskich: katalog żetonów dominialnych: Monety i żetony nieznanych emitentów oraz suplement. Vol.VIII. Warszawa. [in Polish].
20. Soviak, P. (2014). Boryslavski «oloviani monety» XIX st. zaminyky realnykh hroshei. *Lvivski numizmatychni zapysky*, 10, 49–50. [in Ukrainian].
21. Spasskij, I.G. (1970). *Russkaja monetnaja sistema: Istoriko-numizmatyčeskij očerok*. Leningrad. [in Russian].
22. Tunkel, A.V. (1992). *Metalličeskie bony Rossii i SSSR*. Donetsk. [in Russian].
23. Zverzhkhovska, N.V. (2012). Kharkivski mistsevi hroshi u kolekcii KhIM. *Visimnadtsiati Sumtsvoski chytannia*, 252–258. Kharkiv. [in Ukrainian].

Ivanna Hurzhii

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Research Fellow,
V.Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), ivka85.85@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1847-1831>

Andrii Boiko-Haharin

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Head at Sector of the Treasury Funds Work Problems,
National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), boiko.gagarin@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4610-3665>

Monetary Surrogates of the Merchants in the Second Half of the Nineteenth – Early Twentieth Century

Abstract. The aim of study is to introduce into the scientific circulation the previously unknown issuers of the private monetary surrogates and to establish the full chain and mechanism of their use, as well as to analyze the practice of the imperial government in associating such issues with the counterfeiting. **Research methodology** of the article defined by the general scientific methods; the citations of archival materials and newspaper publications were performed by transcription; the principles of historicism, systematics, objectivity, development and versatility are applied. **The scientific novelty** is that for the first time in the national historiography the complete algorithm and mechanism of the use of the private monetary substitutes by the merchants during the imperial era are completely defined and described. **The practical significance of the achieved results** lies in the possibility of their application in the next research areas: numismatics, history of economic, history of the monetary circulation, history of science and technology, criminalistics, as well as in compiling of the educational and methodological literature. **The main results of the research.** In the 1860's in some regions of the Russian and Austro-Hungarian Empires in the local farms and manufacturing enterprises has appeared a private money (bonds, tokens, vouchers, stamps, coupons etc.), the emergence of which was caused by the lack of small coin denominations for change. A government decree prohibited the use of the local monetary surrogates in the form of stamps, receipts, labels, tokens and other marks or obligations that were giving an opportunity for the consumer to get a certain amount of goods or services with paying by this money substitutes. Analyzing the materials of the historical archives, we managed to recreate and establish the full chain and the essence of private money of the entrepreneurs who were operating in Ukraine.

Keywords: exchange crisis, merchants, cash, money substitutes (monetary surrogates), private money, metal vouchers, money counterfeiting, Russian Empire, Austro-Hungarian Empire.